

Valastyán Tamás

A GEMÜT GONDOLKODÓJA – NOVALIS ÉS A TUDATTALAN PROBLÉMÁJA

Novalis – a Gemüt (vagy ahogyan ő írja: a Gemüth) gondolkodója és költője, hogy rögtön pontosítsuk is a címben foglaltakat. Merthogy Novalisnak nem csupán a filozófiai töredékeiben vagy hosszabban kifejtett gondolat kísérleteiben olvashatunk a Gemüt problematikájáról, hanem a szépirodalmi munkái (versei, prózai művei) is bőven tartalmaznak olyan leírásokat, amelyek alapján pontos képet alkothatunk a Gemütről. Nos mi is az a Gemüt, amit ily kitüntetetten kezelhetünk és kiemelten fontosnak tekinthetünk a novalisi szövegtörzshez? Magyarul kb. kedélynek fordíthatjuk (vagy ahogyan Márton László remekbe szabott magyarítása után mondhatjuk: kedvény [Novalis 1985, p. 18, 20, 29, 34 stb.]), de a probléma ott van, hogy ez nem pusztán valamely, lehatároltsággal bíró lelkiállapot, hanem egyfajta dinamizmussal jellemezhető képesség is, és mindez együttesen kell hogy a jelentéstulajdonítás processzusát meghatározza. Tehát a Gemüt egyszerre állapot és képesség, valamiféle kitüntetett passzívum és unikális aktívum. Ez arra is utal egyszersmind, hogy a Gemütben sokféle jelentéstápláló mozzanat kanalizálódik, azaz értelmi, akarat, érzelmi és képzeleti momentumok egyként hozzájárulnak a fogalom kontúrvoalához. A fogalom gazdag történeti kibontakozásában hol inkább a szellemi aspektus domborodik ki, máskor pedig a bensőségesség értelmében vett mélységdimenzió hangsúlyozódik, hol a gondolkodás képessége erősödik fel, hol az akarat mozzanatok táplálják a jelentést, hol az ember szimpla érzései tűnnek fel a jelentéstulajdonítás legmeghatározóbb tényezőiként (ehhez vö. Vajda 1996, p. 180–181) – de legyen bárhogy is, két összetevő mindenképpen jelen van: az egyik az, hogy az értelmi és az érzelmi diszpozíciók egyként hatnak, a másik pedig hogy a külvilág elemi módon afficiálja az ember benső világát.

Két dolgot kell előrebocsátanom jelen vizsgálódás szkolionjaiként: az egyik az, hogy amikor a tudattalan problémáját emlegetem, akkor semmiféleképpen nem sub specie Freud beszélek a fogalomról (holott nyilván a filozófiai diskurzus leginkább és kitüntetetten Freudot [és Jungot] követve beszél a fogalomról, ezt persze én is érinteni fogom), a másik pedig az, hogy engem ezúttal leginkább az érdekel, hogy a Gemüt alkatelemei, tehát az értelmi, az érzelmi, akarat, képzeleti momentumok összjátéka során a köztük lévő kapcsolatot milyen módon írhatjuk le, ha nem pusztán a harmonizáló, egymásra mintegy ráerősítő viszonylatokat, vonatkozásokat emeljük ki, hanem a köztük lévő paradox, feszült, egymást kétségbevonó mozgásokra is figyelünk. Ez utóbbiakat összefüggően szépségnek fogom nevezni. Nos, mindkét szkolion további magyarázatot igényel.

Ami a tudattalan fogalmának novalisi kontextualizálhatóságát illeti, természetesen mintha magától adódna a probléma beazonosításának lehetősége. Legutóbb Horváth Géza értelmezte az *Ofterdingen* kurrens szöveghelyeit ilyképp:

Heinrich fejlődési útja, mely egyúttal egy beavatási út is a romantikus poézisbe, egy tengely körül körkörösén forogva spirális ívet ír le alulról felfelé, az immanenciából, a földi hazából a transzcendenciába: a költészet magasabb hazájába, valamint kívülről befelé: a tudat szférájából a Selbst tudattalan szférájába. [...] A tudat-szférában az álom vagy a látomás/jelenés a küszöb a tudat és a tudattalan szférái között, ontológiai szempontból pedig a halál jelenti az átmenetet a véges itt-létből (Dasein) a végtelen Léthe (Sein). (Horváth 2020, p. 57, 58)

Miközben ez a leírás voltaképpen teljesen pontosan jellemzi a regény főhősének önmagához és a világhoz való diszpozícióját, mintha túllontúl könnyű kézzel készült volna el az az elrendezés, amely révén azonos platformra kerül a tudattalan és az álom vagy a tudat kevéssé vagy egyáltalán nem reflektált dimenziója. Természetesen nagy tradíciója van már annak – és manapság is sokan vallják –, hogy a novalisi álompoézist a freudi tudattalan-problematika quasi előzményeként adják vissza, én pusztán a kételyemnek adnék hangot ezen értelmezési tradíció magától értetődőségét illetően (vö. Rabenstein 2021, p. 1–22).

Merthogy Novalisnál *par excellence* nincs reflektálatlanul hagyott rész a Gemütben. Tudniillik a reflexió a koraromantikusoknál kevésbé tudatimmanens, mint sokkal inkább egy eleven forma, közeg, egy köztes tér, amely a Gemüt problematikájára is kihat. Amint arra Walter Benjamin *A műkritika fogalma a német romantikában* című könyvében felhívja a figyelmet, Novalisnál „a reflexió közegében végbemenő mozgást” egyaránt jellemzi a hatványozás és az „önmagát-áthatás” dinamikája (Benjamin 2004, 46). A hatványozásról ezt írja Hardenberg a *Logológiai töredékek* második gyűjteményében:

Romantizálni annyi, mint minőségileg meghatványozni. Ebben a műveletben az alsó fokú önmaga egy jobb önmagával azonosul. Mint ahogy mi magunk is hatványok ilyen minőségi sora vagyunk. E művelet még teljesen ismeretlen. Azzal, hogy a közönségesnek a magasabb rendű értelmet, a hétköznapiaknak a titokzatos megjelenést, az ismertnek az ismeretlen méltóságát, a végesnek a végtelen látszatát adom, romantizálom őket. – A magasabb rendűre, ismeretlenre, misztikusra, végtelenre nézve a művelet fordított irányú – ezeket ez az összekapcsolás logaritmizálja – közkeletű kifejezésre tesznek szert. Romantikus filozófia. Lingua romana. Kölsönös felemelkedés és lefokozódás. (Novalis 1965a, p. 145–146, Novalis 1965c, p. 545 [Fr. 105], a fordítást némileg módosítottam – V. T.)

A reflexió közegében zajló aktivitás tehát egyként és teljességgel átjárja mind az „alsó fokú önmagát”, mind a „jobb önmagát”, mind a „magasabb rendű értelmet”. Mi több, nemcsak hogy átjárja, ezen túlmenően még el is rendezi „hatványok” valamiféle „minőségi sorába”. Ráadásul ez a sor, úgymond, vissza is követhető, ekkor

beszélünk logaritmizálódásról, az én Gemütje tehát egyként színre viszi a „felemelkedés és a lefokozódás” mozgásrendjét. A „*Lingua romana*”, az általánosan beszélt nyelv kifejezés pedig arra utal, hogy mindezen folyamatok a voltaképpeni nyelvi közvetítés módján mennek végbe, azaz önmagunk közönséges és titkos részei, valamint a magasabb rendű értelem, el egészen az abszolút bizonyosságig, egyként a közlés, közölhetőség módusában alakulnak.

Ennek a reflexív mediális dinamikának Novalis ad egy másik nevet is, önáthatásnak hívja. Ám nem pusztán elnevezés ez a részéről, hanem a Fichtével és a fiatalabbik Schlegellel való együttgondolkodása eredményeképpen megszülető invenció, amit Novalis a feltétlenre, azaz az abszolútra és a feltételes dolgokra egyaránt alkalmazhatónak gondol. Ahogy Benjamin fogalmaz Hardenberg *Logológiai töredékeinek* első csoportjából idézve:

A lelkesült Novalis ugyanezt a gondolatot az abszolút mediális jellegéről egyenesen prédikálta írásaiban. A reflexió és a mediális jelleg egységére megalkotta az „önmagát-áthatás” remekbe szabott kifejezését, újra meg újra megjósolta és követelte az elme ilyen állapotát. „Minden filozófia lehetősége azon alapszik, hogy az intelligencia az önmagával való érintkezés révén saját maga törvényének engedelmessé mozduljon, azaz a tevékenység sajátos formáját adja magának”, a reflexió tehát ugyanakkor „az elme soha véget nem érő, igazi önmagát-áthatásának a kezdete” is. (Benjamin 2004, p. 46–47, a Novalis-szöveg helyek az idézés sorrendjében: Novalis 1965b, p. 530, 525–526, [Fr. 26, 23])

E szavak arra engednek következtetni, hogy az elme (legyen az a Geist főként az intellektust felerősítő szava vagy a Gemüt intellektus és érzék összjátékának teret adó kifejezése) olyan dinamikus erőaktivitások által pre- vagy performált közegként konfigurálódik Novalisnál, amely egyrészt permanensen és approximatív alakul, másrészt minden egyes mozzanatában áthatja ezen alakulás.

Mindazonáltal mégsem mehetünk el a mellett a fogalomtörténeti probléma mellett szótlanul, hogy Novalis szövegeiben, mondhatni, nagyfokú amplitúddal és szórtsággal jelennek meg a lélekre/elmére vonatkozó elnevezések, kifejezések. Leginkább persze a Geistra és a Gemütre bukkanunk, de előfordul nagy számban a Sinn és a Seele kifejezés is – és ezek jelentéstulajdoníthatósága nem mindig függ a kontextustól, vagy legalábbis nagyon nehezen és gyakorlatilag visszakövethetetlenül apellálhatunk az alkalmazásra és a kontextusra az értelem- és jelentés-konstituálódás folyamatában. És nyilván említhetjük még a tudat (Bewusstsein) fogalmát is, de az egy speciális jelentéstulajdonítás, vagyis a racionalitás szintiszta terepe. Ugyanakkor persze azok a mozzanatok, amelyek a tudattalant illetően mobilizálhatók a novalisi szövegekben, nyilván a Geist, Gemüt, Sinn, Seele fogalmak jelentésmezőiben honolnak. Egyúttal az óvatos értelmezői eljárás e téren azért szükséges, mert jóllehet Freud a tudattalan fogalmának és értelmének megalkotásakor nagymértékben inspi-

rálódik a német idealizmus filozófiai és a romantika költészeti tradíciói által, a hástörténeti kapcsolódás eme túlzó leegyszerűsítése torzíthatja mind a freudi, mind a novalisi elképzelések éles kontúrjait, genuin relevanciáját. Freud *A téboly és az álmok* című szövegében arról ír, mintegy, hogy a költői alkotásokban a tudattalan „törvényei” testesülnek meg (Freud 2001, p. 98). Freud általában Goethére és (jóval kevesebbszer) Novalisra utal, akiknek a szövegeiben tehát – és mi ezennel csupán Novalisra fókuszálunk – a tudattalan törvényei jelennek meg. A tudattalan törvényei kifejezés lehetőséget teremt, hogy bizonyos folyamatokat, szabályszerűségeket, jelenségeket, szimptomákat beazonosítsunk, megnevezzünk Novalisnál, amelyek majd később Freud szövegeiben fognak konfigurálódni és definiálódni mint a tudattalan fogalmi komponensei.

Mindazáltal még fontos a különbségekre visszatérni. Hilmar Schmiedl-Neuburg *A nemtudás és a tudattalan (pszichoanalitikus-filozófiai megjegyzések)* című szövegében meggyőzően állítja, hogy bár a tudattalan toposza a romantika szerzőinél jelenik meg differenciáltan, „a tudat és az értelem másságát fogalmilag és irodalmilag” megjelenítve, „a tudattalan, az ellentétes, a más, az ésszerűtlen vagy az ésszerűség feletti” dimenziókat érzékeltetve,

e hagyományok tudattalanról alkotott felfogása azonban fontos tekintetben különbözött a pszichoanalízistől, ugyanis ezek az áramlatok a tudattalanról gyakran úgy gondolkodtak, mint egy (állati, archaikus, elő- és utótudatos) tudattalanról, egy (transzcendentális) hátsó tudattalanról, (luciferianus) ellentudatosságként, beleértve annak ellenérveit, (álomszerű, fantasztikus, kreatív) más-tudatosságként vagy (isteni, szuper-érvszerű) szuper-tudatosságként, míg Freud számára a tudattalan inkább a teljesen más, az idegen, az ismeretlen-visszatartott konnotációját hordozza (Schmiedl-Neuburg 2020).

Az is igaz továbbá, hangsúlyozza Schmiedl-Neuburg, hogy az a képesség és forrás-gazdag eredetiség, amit a romantikában gyakran tulajdonítanak a tudattalannak, valamint a vele való párbeszéd lehetősége is meglehetősen távolinak tűnik a freudi, pszichoanalitikus tudattalan fenomenológiájától.

Mások ugyanakkor azt nyomatékosítják, hogy mi az, amiben ténylegesen hat ez a tradíció a későbbi, leginkább nyilván a freudi pszichoanalízisben kimunkált tudattalan-koncepcióra. Gerhard Roth Ap Dijksterhuis: *A bölcs tudattalan (Das kluge Unbewusste)* című könyvéhez írt német előszavában a színesen tagolt romantikus tradícióra, ti. irodalmi, filozófiai és orvosi törekvések által egyaránt jellemezhető, Novalis, Schleiermacher, Carus és Schopenhauer neveivel fémjelzett vonulatra utalva írja, hogy ezek a szerzők

az emberi psziché tényleges forrását és az emberi cselekvés fő mozgatórugóját éppen az érzésben és a tudattalanban látták. Sigmund Freudra nagy hatással volt ez a romantikus filozófia, és a tudattalan, a tudat-előtti és a tudatos, illetve

az id, az ego és a szuperego fogalmaira vonatkozó koncepciójában átvette és szisztematikusan továbbfejlesztette azt (Roth 2010, p. 10).

Nyilván képtelenség dönteni azt illetően, hogy mennyiben volt hatással a freudi és a jungi tudattalan-fogalomra a romantikus, jelesül a novalisi szövegvilág. Éppen ezért talán úgy lehetne a legpontosabban formulálni a problémánkat megvilágító kérdést, hogy miképpen lehet a tudattalannak a novalisi szövegvilágban megtestesülő törvényeihez hozzáférni. És e tekintetben jöhet a Gemüt fogalma számunkra kapóra.

Miközben az én megalkotja önmagát, reflektál mindazon feltételekre, dolgokra és magára a feltétlenre, az abszolútra, ami *par excellence* lehetővé teszi mindezen folyamatokat, nos mindeközben az én nem pusztán elgondolja, hanem közvetíti is önmagát. E közvetítés során az én nem pusztán passzívan közli önmagát, hanem aktívan nyitott a *sui generis* másra, másokra, idegenre (lásd az *Ofterdingen* nyitó jelenetét, Heinrich álmát [Novalis 1985, p. 9–11]). Az én eme képességére, pontosabban e képességet felügyelő szervre, funkcióra Novalis vagy a lélek (Seele) kifejezést alkalmazza előszeretettel, vagy a kedély, elme (Gemüt) megnevezést. A Gemüt mint állapot és képesség azért alkalmas a létezés ilyen elemi erejű megragadására, mert, úgy mond, önmagában lehetővé teszi, hogy a lét komplexitását színre vigye. Mivelhogy benne részint egyként megvannak az intellektuális, a szenzuális-szenzibilis és az affektív mozgatórugók, részint ezek összjátéka adja ki a jelentés kontúrját. Azzal, hogy a Gemüt lehetőségteret biztosít a reflexió mozgása számára, hogy az önáthatás aktivitása formálja az ént, egyszerűsre mind arra is mód nyílik, hogy a külvilág egész bizzar vagy csodálatos mivoltát is magába fogadja. Az ily módon létrejövő átkapcsolódások, átváltások, átváltozások nem csupán arra teremtenek lehetőséget az én számára, hogy felfedezze és invencionálja a külvilágot, a természet dolgait, hanem egyúttal arra is alkalmat szül, hogy önmagában ráleljen arra, ami nem ő, ami más, mint ő. Az elme vagy a kedély és természet eme kiazmuson alapuló összjátékát Novalis sokszor elgondolja, variálja és ábrázolja, poétikailag leginkább az *Ofterdingen*ben, a *Himnuszok...*-ban és *A szaiszi tanítványokban*, elméletileg a legkimerítőbben talán az *1799/1800-as töredékek és tanulmányok* (Fragmente und Studien 1799/1800) címen egybegyűjtött korpuszban. Ez utóbbiból idézek néhány gondolatot:

138. Milyen kevés fizikát használtak az elmére/kedélyre (Gemüth) – és elmét/kedélyt a külvilágra. Értelem, fantázia – ész – ezek a bennünk lévő világ-egyetem szűkös keretét adják. Egy szó sem esik csodálatos keveredéseikről, képződményeikről, túlbujánzásairól. Senki sem gondolt arra, hogy új, meg nem nevezett erőket keressen – hogy társadalmi kapcsolataikat nyomon kövesse. Ki tudja, milyen csodálatos egyesülések, milyen csodálatos nemzedékek várnak még bennünk, a bensőnkben. (Novalis 1968, p. 574)

559. A mi elménkben/kedélyünkben (Gemüth) minden a legkülönlegesebb, legkellemebb és legélénkebb módon kapcsolódik össze. A legidegenebb

dolgok egy hely, egy idő, egy különös hasonlóság, egy tévedés, valamely véletlen egybeesés révén jönnek össze. Így keletkeznek csodálatos egységek és különös kapcsolatok – és az Egy emlékeztet mindenre; sokak jelévé válik, és maga is sokak által jelzetté és megidézetté lesz. Értelem és fantázia a legkülönösebb módon egyesül téren és időn keresztül, és azt mondhatjuk, hogy elménk/kedélyünk minden gondolata, minden megjelenése egy teljes mértékben különös egésznek a legegységesebb tagja. (Novalis 1968, p. 650–651)

671. [...] A költő valóban értelem nélküli – de ezért minden megtörténik benne. A legsajátosabb értelemben mutatja be, hogy a szubjektum tárgy – elme/kedély (Gemüth) és világ. (Novalis 1968, p. 686)

705. [...] Minden költői természet természet. Az utóbbi minden tulajdonsága hozzátartozik. Akármennyire egyéni, mégis általánosan érdekes. Mit használnak azok a leírások, amelyek hidegen hagyják a szellemet/elmét (Geist) és a szívet, az élettelen természet élettelen leírásai – legalább szimbolikusan kell lenniük, mint maga a természet, ha nem kell nekik a kedély/elme állapotának játékát (Gemüthzustandspiel) előidézni. Vagy a természetnek kell az eszmék hordozójának lennie, vagy az elmének/kedélynek kell a természet hordozójának lennie... (Novalis 1968, p. 693)

Nos ezen megfontolások jól mutatják, hogy nem pusztán az elme//kedély kapcsolódik a természethez nyitottan és reflektáltan, hanem az elmén/kedélyen belül is harmonizálnak egymással az intellektuális, szenzitív és affektív mozzanatok. Hiszen éppen ez utóbbi összefüggés teszi lehetővé mintegy az elme/kedély nyitottságát, adaptív eleveenségét. Azt már Kant is úgy gondolja, hogy az elme erőinek az egymást felerősítő, egymással harmonizáló összjátéka szükséges mind a megismerés, mind az ítélet megszületéséhez. Az elmeerők tehát nem izolált fenoménok – ez, ha lehet, Novalis elgondolásaiban még nyomatékosabban megjelenik. Ulrich Stadler írja, hogy Novalis szerint „az észlelés folyamata nem nélkülözheti az imaginárius alkotóelemeket, amelyeket viszont az észlelés módosít és erősít meg” (Stadler 2002, p. 184). Ebben a megállapításában Stadler Wolfgang Iser kutatásaira támaszkodik, aki nem utolsósorban Kant gondolatai által is involválva nyomatékosítja, hogy az észlelés nem optikai regisztrálás, sem pusztán elképzelés, mindazonáltal „egyáltalán nem is menne végbe az imaginárius alkotóelemek hiányában”. Azaz észlelés és képzelet egymásra hatva érik el, hogy az elmeerők proporcionáltan lépjenek fel a megismerés és ítélet során. Sőt a látás mindig „valamilyennek látás”, és ez azért lehet így Iser szerint, mert azon túl, hogy az elme erői arányosan és összehangoltan viszonyulnak egymáshoz, azaz „az észlelt tárgy folytonossága és azonossága csakis az imaginárius részek segítségével biztosítható, ami azt jelenti, hogy az észlelés által aktuálisan keltett hatás csak akkor képes a szóban forgó tárgy megjelenítésére, ha azt inaktuális észlelés is kíséri”; nos mindezen túl a quasi sikeres megjelenítés azért lehetséges, mert az elmeerők harmonizációja mellett szükséges még egy döntő faktor, s ez nem

más, mint hogy „a tárgy azonosul azzal az aspektussal, amelyből észlelik” (Iser 1983, p. 400).

Ugyanakkor nem kevésbé bizonyosodhatunk meg afelől, hogy az elme erőinek egymáshoz való viszonyát jóval kevésbé a harmonizáció jellemzi, mint sokkal inkább egyfajta sajátos zavar, paradox vonatkozások sora, ami fakadhat rivalizálásból vagy disszonanciából, ezt összefoglalólag szkepszisnek nevezem.

Irodalom

- Benjamin, Walter (2004). *A műkritika fogalma a német romantikában*. Ábrahám Zoltán ford. Budapest: Gond-Cura Alapítvány, Palatinus Kiadó.
- Freud, Sigmund (2001). A téboly és az álmok W. Jensen *Gradivájában*. Ford. Hantos Iván és Halasi Zoltán. In: Uő.: *Művészeti írások*. Budapest: Filum. P. 11–102.
- Horváth Géza (2020). Elvagyódás és/vagy honvágó a német romantikában. *Filológiai Közlöny*, /4. 56–64.
- Iser Wolfgang (1983). Das Imaginäre: Kein isolierbares Phänomen. In: Dieter Hanrich – Wolfgang Iser (Hg.): *Funktionen des Fiktiven*. (Poetik und Hermeneutik 10.) München: Fink Verlag.
- Novalis (1965a). Tördékek. Ford. Rónay György. In: Horváth Károly (szerk.): *A romantika*. Budapest: Gondolat. 144–146.
- Novalis (1965b). Vorarbeiten zu verschiedenen Fragmentsammlungen – Logologische Fragmente [I.]. In: Uő.: *Schriften. Zweiter Band. Das philosophische Werk I*. Herausgegeben von Richard Samuel in Zusammenarbeit mit Hans-Joachim Mähl und Gerhard Schulz. W. Stuttgart: Kohlhammer Verlag. 522–530.
- Novalis (1965c). Vorarbeiten zu verschiedenen Fragmentsammlungen – Logologische Fragmente [II.]. In: Uő.: *Schriften. Zweiter Band. Das philosophische Werk I*. 531–563.
- Novalis (1968). Fragmente und Studien 1799/1800. In: Uő.: *Schriften. Dritter Band. Das philosophische Werk II*. Herausgegeben von Richard Samuel in Zusammenarbeit mit Hans-Joachim Mähl und Gerhard Schulz. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag. 556–693.
- Novalis (1985). *Heinrich von Ofterdingen*. Márton László ford. Budapest: Helikon.
- Rabenstein, Susanne (2021). „Die blaue Blume”: Träume und Traumtheorie der Romantik anhand des Heinrich von Ofterdingen von Novalis. *Zeitschrift für freie psychoanalytische Forschung und Individualpsychologie*, november, 1–22.
- Roth, Gerhard (2010). Vorwort (Ap Dijksterhuis: *Das kluge Unbewusste*.) Aus dem Niederländischen von Hildegard Höhr. Stuttgart: Klett-Cotta. 9–18.
- Schmiedl-Neuburg, Hilmar (2020) Das Nichtwissen und das Unbewusste – psychoanalytisch-philosophische Betrachtungen. *praefaktisch.de*. Ein Philosophieblog. Július 30.
- Stadler, Ulrich (2002). Hardenberg „poétikus távcsőelmélete”. Major Enikő ford. *Vulgo*, 4/1. 180–188.

Vajda Mihály (1996). Kibetonozott világ. In: Uő.: *Nem az örökkévalóságnak*. Budapest: Osiris/Gond. 178–198.